

کارنامه ای مستند از کوفی نویسی ایرانی قرآن

● محمدمهدی هراتی

■ خط کوفی

■ نوشته: محمد آصف فکرت

■ تذهیب: هوشنگ نعمتی

■ کیان کتاب، مؤسسه رسانه کلام، چاپ اول، ۱۳۷۷.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

رتال جامع علوم انسانی

کریم است که در معرفی کتابت‌های اعجاب‌آور و سراسر آکنده از عشق و ارادت کاتبان در طول قرنهای تمدن دوره اسلامی است. بنده با نهایت اطمینان و اعتماد این کتاب خط کوفی را، کارنامه مستند از کوفی نویسان قرآنی ایرانی می‌دانم که از قداستی آسمانی برخوردار است و در هر ورقش، سندی راستین از تحول همراه با تلاش انگشتان هنرمند کاتبان ایرانی قرآن دارد که می‌تواند پاسخ بسیاری از بی‌مهری‌های «تاریخی» و تشمت آراء «مفرضانه» را درباره خط کوفی و پیشینه آن و نقش ایرانیان در پیدایش و تحول آن را به زبانی گویا و استوار بیان نماید.^۱ هر چند که مؤلف محترم با آگاهی تمام در مقدمه به صراحت می‌نویسد «در اینجا قصد تحقیق در چگونگی نظرات در مورد منشأ خط کوفی یا درستی یا نادرستی آن ندارم.»

در همین بخش مؤلف محترم توضیحات بسیار خوبی را در جهت تبیین شیوه‌ها و اقلام کتابتی خط کوفی و تحول و تطور رسم‌الخط و چگونگی پیدایش

تحسین و اعجاب نگریسته و چه بسیار که خوشه چین آن سالهای پرثمرش بوده‌ام، اما این دیدار مجدد آثار، آنهم در کسوتی دیگر، مرا به مروری از خاطرات گذشته‌ام واداشت که هنگام کار بر مجموعه اوراق باز یافته قرآنی‌های آستان قدس رضوی و تحقیق و پژوهش در «بسمله‌نگاری قرآنها» داشتم و بعد هم که برخی از آن کتابت‌های یگانه را در هیأتی دیگر و به صورت قطعات «نمونه‌سازی شده» در پشت شیشه‌های قاب گرفته و «تابلوهائی دستنوشته» در آغاز نوروزی به سال ۱۳۶۵ زیارت و دیده بر جمال بی‌مثال آن آیات ربانی روشن کردم بیاد دارم که در همانجا هم به «جای خالی» انتشار اینگونه آثار اشاره نمودم که در راستای پژوهش‌هایم بود و چند نمونه هم از این دست را خود حقیر هم در زیر چاپ داشتم که از آن جمله «تجلی هنر در کتابت بسمله»، قرآن محلی و هنر آیه‌نگاری در قرآن

برای ما ایرانیان، مانند همه مسلمانان، خط کوفی، پدیده‌ای قدسی و عبادی است که به شرف کتابت کلام آسمانی وحی مفتخر است و از شأن و احترامی خاص برخوردار. زیرا که خود ملهم از برکات وحی است و کاتبان هنرمند هم در طی قرون متمادی اهتمام بسیاری داشته‌اند تا لایق این فضل الهی باشند. و این قلم کوفی است که به مدد انگشتان هنرآفرین عابدانی عاشق توانسته چنان ارتباطی عینی، موزون و مستحکم را از این خاکدان با عالم معنی، برقرار نماید که به دور از هرگونه رنگ تعلق است.

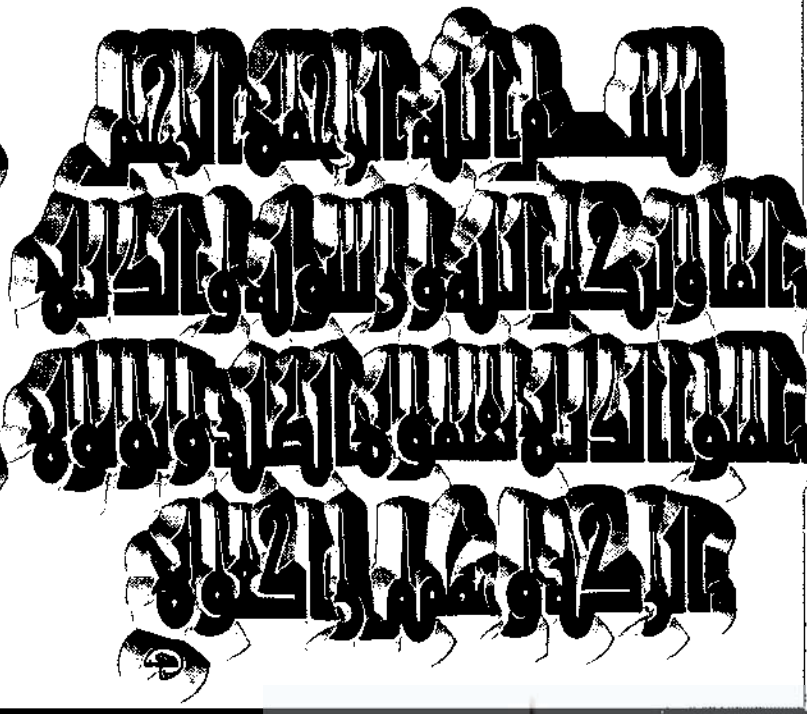
کتاب ارجمند و مستطاب «خط کوفی» اثر فاضل گرانمایه و هنرمند جناب استاد محمد آصف فکرت، نمونه‌ای دیگر از همان شور و عشق «همیشه باقی» است. گرچه تقریباً نسخه‌های اصلی کتابت‌های او را چهارده سال پیش از این، در هیئتی دیگر دیده بودم و بر تلاش‌های ریاضت‌گونه هنرمند محترم، همواره با دیده

اعراب و اعجام و سلايق كاتبان بلاد مختلف اسلامى و نقشى كه آنان در تكامل و ارائه آن داشته‌اند همراه با بسيارى از نكات و دقايق هنرى و قواعد ذيربط ديگر را به زباني ساده و گوياء در آيه‌نگارى مصاحف و كتيبه‌ها و سنگ‌نوشته‌ها نشان داده است.

تأليف «كتاب خط كوفى» در قطع بياض و جلد زر كوب با بهره‌گيرى از اصول كتاب‌آرآيسى «قرآنهاى كهن»، با جداول زرّين و سطربندى باز و گشاده كه ملهم از رهنمود و كلام اسدالله الغالب حضرت على بن ابيطالب عليه‌السلام^۲ با تنظيم و تذهيب شايسته‌اى همراه است و انتخاب كاغذ الوان آخرايى نيز شكوهى خاص به آن بخشيده كه جاىگاه ارجمند و غنى «هنر كتاب‌آرآيسى اسلامى - ايرانى» را روشن مى‌سازد و گوشه‌اى از حكايات هنرمنديهاى آگاهانه نياكان هنرمند را براى نسل امروز بازگو مى‌كند.

مؤلف هنرمند با انتخاب انواع آيه‌نگاريهاى مختلفى كه بيشترين آنها از اوراق بازيافته قرآنهاى استان قدس رضوى^۳، نمونه‌سازى و كتابت شده در حقيقت دانشنامه‌اى مصور و مستند از كتابت‌هاى هنرمندانى را پيش روى ما قرار مى‌دهد كه توانسته‌اند با كمال استادى و ملاحمت، اصالت كلام، الفاظ و حروف آن «عارض يگانه» را در نهايت حسن و زيبائى بنگارند و خود بى نام و نشان در اين «درياى ناپيداگرانه» مستغرق شوند. نمونه‌سازيها و كتابتهائى هنرمندانه استاد محمد آصف فكرت، در صفحه به صفحه اين كتاب نفيس تحول رسم‌الخط كوفى‌نويسى ايرانيان و خاستگاههاى ديگر آنرا در سرزمين‌هاى دور و نزديك، پيش رويت زنده مى‌كند و روح مى‌بخشد و آغازگر راهى تازه در جهت شناخت بيشتر انواع كوفى و آيه‌نگاريهاى قرآنى در دنياى اسلام است و سندندي گوياء از تلاش مقدس ايرانيان مسلمان در الهام از معانى قدسيه «كلام ربانى» است هر چند كه صاحب الوسيط خود به تحول و تنوع و اهتمام حيرت‌انگيز آنان در قرن پنجم هجرى اشاره کرده و مى‌گويد تنها در خراسان چهل و دو نوع خط كوفى رواج داشته است و حالا من و تو به همت استاد فكرت در شصت و چهار برگ از اوراق كتاب خط كوفى به نمونه‌هاى بيش از چهل و هشت نوع كتابت مستند در مصاحف، كتيبه‌ها، الواح سنگى، الواح آجرى و معمارى دسترسى پيدا مى‌كنيم كه خود سوهبتى عظيم است. كافى است به عناوين آيات و سوره قرآنى، نوع كتابت و چگونگى حضور اعراب و اعجام و نقطه و ساليهاى كتابت هر کدام با هوشمندی بنگرى و چه بسيار نكات را از آن، دريايى؛ برخى از آن عناوين را در اينجا ذكر مى‌كنم كه براى برخى از آن عناوين هم از نام‌گذاريهاى استاد مشتركممان^۴ مرحوم استاد محمدعلى عطار هروى، سود چسته‌ام تا كيفيت كار بزرگ مؤلف محترم، روشن تر جلوه نمايد:

- ۱- كوفى آميخته به نسخ در الواح، سده اول و دوم ه. ق. در صفحه ۱.
- ۲- آيه‌نگارى كوفى بدون اعراب و نقطه. رسم‌الخط سده اول ه. ق. در صفحه ۲.
- ۳- آيه‌نگارى كوفى منقوط و جلى (عربى) - نقطه‌ها شبیه

صفحه ۱۹.

- ۱۸- آيه‌نگارى كوفى پيرآموز (ايرانى) - با اعراب و نقطه كامل - سده چهارم هجرى - در صفحه ۲۰ - «قرآنهاى بازيافته».
- ۱۹- آيه‌نگارى كوفى پيرآموز (ايرانى) مشكول - با اعراب مدور درشت و نقطه‌هاى مدور - سده چهارم هجرى - در صفحه ۲۱.
- ۲۰- آيه‌نگارى كوفى پيرآموز «خراسانى» - با اعراب مدور و محرر و نقطه‌هاى گرد هم‌رنگ با كتابت - در صفحه ۲۲.
- ۲۱- مفردات خط كوفى پيرآموز - در صفحه ۲۳.
- ۲۲- آيه‌نگارى كوفى ايرانى پيرآموز پيوسته، سده چهارم هجرى در صفحه ۲۴ - «قرآنهاى بازيافته».
- ۲۳- آيه‌نگارى كوفى خراسانى مورق در سنگ متبركه روضه رضوى - سده پنجم و ششم هجرى - در صفحات ۲۵ و ۲۶ و ۲۷.
- ۲۴- كوفى غزنوى با اعراب مشابه اعراب امروز - سده پنجم هجرى - در صفحه ۲۸.
- ۲۵- كوفى غزنوى - كتيبه سنگ آرامگاه سلطان محمود غزنوى - سده پنجم هجرى - در صفحه ۲۹.
- ۲۶- آيه‌نگارى كوفى غورى - بدون نقطه و اعراب - سده‌هاى پنجم - ششم هجرى در كتيبه‌هاى جام هرات - در صفحات ۳۰ و ۳۱ و ۳۲.
- ۲۷- آيه‌نگارى كوفى پيرآموز منكسر و موشج - با اعراب و نقطه‌هاى مدور در قرآنهاى بازيافته - سده‌هاى چهارم - پنجم هجرى در صفحه ۳۳.
- ۲۸- آيه‌نگارى كوفى پيرآموز گرهدار و مورق - با اعراب و نقطه‌هاى مدور «قرآنهاى بازيافته» - صفحه ۳۴.
- ۲۹- آيه‌نگارى كوفى محرر - با اعراب و نقطه‌هاى مدور - سده‌هاى چهارم تا ششم هجرى - ويژه عناوين سوره‌هاى مصاحف - در صفحه‌هاى ۲۵ - ۵۸ - ۵۹.
- ۳۰- آيه‌نگارى سوره مباركه فلق به كوفى ايرانى آميخته به نسخ - با اعراب و نقطه - ظاهراً سده چهارم تا پنجم هجرى در صفحه ۳۶.
- ۳۱- آيه‌نگارى كوفى ايرانى منكسر - پيرآموز مورق - سده

اعراب. در صفحه ۳.

- ۴- آيه‌نگارى كوفى بدون اعراب و نقطه - خفى و جلى كوفى عربى - در صفحات ۴ و ۵.
- ۵- آيه‌نگارى كوفى كهن - بدون نقطه همراه با اعراب و اعجام مدور هم‌رنگ با كتابت - يك قطعه در صفحه ۷.
- ۶- آيه‌نگارى كوفى كهن - بدون نقطه همراه با اعراب مدور و محرر - در صفحه ۸.
- ۷- آيه‌نگارى كوفى كهن - بى نقطه همراه با بكارگيرى ياء معكوس و مبسوط - اعراب مدور و محرر - در صفحه ۹.
- ۸- آيه‌نگارى كوفى كهن - بى نقطه - با دو نوع كتابت «امساك جلى و خفى» يا مقترن - با اعراب مدور و محرر - در صفحه ۱۰.
- ۹- آيه‌نگارى كوفى كهن - بى نقطه - دو سطرى. در صفحه ۱۱.
- ۱۰- آيه‌نگارى كوفى كهن - بى نقطه - مبسوط و مرادف - اعراب مدور و محرر - در صفحه ۱۲.
- ۱۱- آيه‌نگارى كوفى كهن - بى نقطه و اعراب - متراكم - در صفحه ۱۳.
- ۱۲- آيه‌نگارى كوفى منكسر - بى بانقطه و اعراب مدور كوچك و بزرگ و هم‌رنگ - متعلق به سده‌هاى ۲ و ۳ ه. ق. در صفحه ۱۴.
- ۱۳- استخراج برخى از مفردات كوفى عربى و كهن در اوراق منسوب به ائمه عليهم السلام - در صفحه ۱۵.
- ۱۴- كوفى قيروانى از اقسام كوفى مغربى - سده‌هاى دوم هجرى قمرى - در صفحه ۱۶.
- ۱۵- كوفى پيرآموز «ايرانى» (ترجمه بسمله در سده پنجم هجرى) - مشق از كتابت كوفى اسدى طوسى در كتاب «الابنيه عن الحقايق الادويه» در صفحه ۱۷.
- ۱۶- آيه‌نگارى كوفى پيرآموز «ايرانى» - بدون اعراب و نقطه - در صفحه ۱۸ - «قرآنهاى بازيافته».
- ۱۷- آيه‌نگارى كوفى پيرآموز (ايرانى) - منكسر «جلى» - نقطه‌ها به صورت اعراب و اعراب مدور، سده چهارم هجرى - در

توانستند تجاوز حبشیان را از خاک خود دفع نمایند و از آن تاریخ به نوعی تبعیت از شاهان ایرانی پرداختند و از آداب و فرهنگ ایرانی برخوردار شدند کشور آنان را سرزمین سبا هم گفته‌اند و مرکز آنان در غرب شهر صنعا بوده است. خط حمیریان منشاء ایرانی داشته و از راست به چپ و با حروف مقطعه نوشته می‌شد.

حیره شهری در نزدیکی کوفه و در کنار نهر سدر بوده است که صاحب معجم البلدان آن را «نجف» ذکر کرده است.

۲- در خصوص کتابت و سطر بندی آیات قرآنی در کتاب نفایس القتون آمده است که حضرت علی علیه السلام به وقت تعلیم به عبدالله عباس فرموده‌اند: یا عبدالله، شِعْ مَا بَيْنَ السُّطُورِ وَاجْمَعْ مَا بَيْنَ الْحُرُوفِ وَارْزُقِ الْمُنَاسِبَةَ فِي صُورِهَا وَاعْطِ كُلَّ حَرْفٍ حَقَّهَا. آن حضرت به عبدالله عباس فرمودند: میان سطرها را باز و گشاده دار و حروف را گرد هم و نزدیک هم آور و در شکل حروف، مناسبت هر یک را رعایت کن و حق هر حرف را چنان که باید ادا نما. و در حدیثی دیگر خطاب به کاتبش می‌فرماید:

و قال علی علیه السلام لکاتبه عبدالله بن ابی رافع: أَلِیْ ذَوَاتِکَ وَ أَلِیْلِ حِلْفَةِ قَلَمِکَ وَ فَرِّجْ بَيْنَ السُّطُورِ وَ قَرِّبْ بَيْنَ الْحُرُوفِ فَإِنَّ ذَٰلِکَ أَحْزَنُ بِضَبَاحَةِ الْحَطِّ. «نهج البلاغه چاپ فیض الاسلام، جزء ششم - جمله ۳۰۷»

علی علیه السلام به کاتبش عبدالله بن ابورافع فرمود: دوات را لایقه کن و نوک قلم را دراز بتراش مابین سطور فاصله بگذار و حروف را بهم فشرده کن که این برای زیبایی خط بهتر است.

۳- قرآنهاي مکشوفه و بازيافته کتابخانه آستان قدس رضوی مشهد، عبارت است از مجموعه نفیس اوراق پراکنده و مندرس که در اثر توسعه رواقهای حرم مطهر «دارالسلام» از لابه لای دیوارهای قطور آن به دست آمده که شامل ۲۵ کیسه گونی و ۲۵ جعبه و کارتن مقوایی است که احتمالاً در هجوم عبدالؤمن خان ازبک به سال ۹۹۸ هجری بوسیله خدام و مستولان با ایمان آن دوره در محل‌های امن مخفی شده و چه بسا آنانی که مسئولیت جمع‌آوری را عهده‌دار بودند در کشاکش حادثه از بین رفته‌اند. این اوراق بازيافته قرآنی به همراه بخشی از صورت هزینه‌های سفره‌خانه مبارکه رضوی، بصورت نیم‌سوخته و مندرس که مربوط به قرن سوم تا ششم هجری است قبل از حدوث انقلاب اسلامی به ترتیبی که گفته شد بدست آمد و برابر دستور مسئولان وقت برابر فتاوی برخی از علمای وقت قرار بود که «دفن» شوند اما با هوشمندی و احساس مسئولیت چند نفر از خدام در محل امنی محفوظ ماند و پس از پیروزی انقلاب اسلامی بوسیله تنها «بازمانده» آن خدام اظهار شد و پس از بررسی و جداسازی اوراق قرآنی و دیوانی، صفحات قرآنی بر روی پوست و انواع کاغذهای کهن با مراقبت‌های لازم تشکیک و به همت آقای علی‌اکبر تقی‌زاده پس از چهار سال و اندی زحمت بیش از ۷۰ مجلد از اجزاء این قرآنها، صحافی شده‌اند. حقیر نیز در کتاب تجلی هنر در کتابت بسمله تصویرهای رنگی و سیاه و سفید ۵۰ برگ از این اوراق نفیس و گرانبها را برای نخستین بار چاپ و شرح و توضیحات لازم را پیرامون هر یک از آنها داده است.

ر. ک تجلی هنر در کتابت بسمله. به کوشش راقم این سطور. مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی - ۱۳۶۷.

۴- مرحوم استاد محمدعلی عطار هروی متولد ۱۳۲۸ هجری قمری در هرات و متوفای سال ۱۳۷۲ شمسی در مشهد. تنها هنرمند خوشنویسی بودند که با استادی تمام انواع خطوط کوفی و کهن را کتابت می‌کردند. حقیر از سال ۱۳۶۰ در مشهد افتخار شاگردی ایشان داشتم و شاهد بودم که بارها ایشان از شخصیت هنری و کمالات فاضل گرانمایه آقای محمداصف فکرت یاد می‌کردند و از اینکه ایشان در هرات و در ایام صباوت تحت تعلیم بودند به نیکی و احترام یاد می‌فرمودند. از مرحوم استاد محمدعلی عطار هروی دو کتاب قرآن محلی و آیه‌نگاری در قرآن مجید به اهتمام حقیر توسط انتشارات سروش و پیام آزادی به چاپ رسیده است.

پی‌نوشتها:

۱- درباره چگونگی پیدایش خط کوفی، از سوی فضلاء و دانشمندان، آرای متنقض وجود دارد که در نهایت به «نقش ایرانیان» در پیدایش و تکامل آن، یا نوعی «بی‌مهری» از دوست و بیگانه می‌رسیم که کاست را تلخ می‌کند و شاید این تلاش و نوشتار از تلخی آن بکاهد: ابن‌الندیم منشأ آن را خط مسند می‌داند که قلمی از خط حمیری در سرزمین یمن است و چنانکه ابن‌خلکان متذکر شده در حمیر و حیره ملوک المنذر از الیسان (شاهکهای) ساسانیان ساکن بودند و آنان فرزندان خویش را برای آموزش تیراندازی و چابک‌سواری بدان دیار روانه می‌کردند و چون شرایط و آداب دربار ساسانیان همراه یا پاره‌ای از رسوم از جمله خط پهلوی هم در آنجا رواج داشت بدین جهت خط رایج در یمن و حمیر، به حیره و انبار رفت که خود مأخوذ از خط پهلوی ساسانی و سریانی بود. در حالیکه بزرگی همچون مرحوم ملک‌الشعراي بهار در کتاب سبک‌شناسی بذر گونه‌های بدان اشاره کرده و می‌نویسد: «بعد از مباشرت اعراب با مردم حیره و بنای شهر کوفه در جنب حیره، خطی که آنهم تقلیدی از خط نبطی! بود شایع شد که آن را حیری یا جزم می‌خواندند و در همین مقوله، بر تمجید آدمی هنگامی افزوده می‌شود که می‌بینیم این قتیبه هم در «طبقات الامم» آن را از «ایرانیان مانوی مذهب» دانسته و بر آن افزوده که: «زندقه در مردم قریش از حیره راه یافت...»

بهرحال خط حیره و جزم و مسند هر سه از اقلام خط حمیری محسوب می‌شوند که ممکن است منشأ ایرانی هم داشته باشند و اعراب هم «آن را» متعلق به خود می‌دانند. اما اگر هم تأثیرپذیری یا وجوه مشترک و تحول را در سایر خطوط ملل دیگر هم بررسی کنیم به یک نتیجه تقریباً یکسان خواهیم رسید که آنهم ثبت پیام اسلام است و انتقال و انتشار آن که «زندگی‌بخش» است و تمدن‌ساز که «مسلمانان» عرب و غیر عرب را بیکدیگر نزدیک نمود تا دست برادری و برابری بیکدیگر داده و شرایطی فراهم کنند تا ایرانیان صاحب خط و تمدن، پس از پذیرش آئین اسلام خود را در جرگه «امت واحده» احساس کرده و با اهتمام بسیار، دانش و تجارب خود را همراه با افتخارات یکدیگر درهم آمیخته و از هر چه «رنگ تعلق» دارد بگسند و با توجه به روح فلسفه اسلامی که تفوق را فقط در تقوی و دانش ببینند و آنهمه نبوغ و ذوق و خلاقیت را در علوم مختلف و هنرهای گوناگون جلوه‌گر سازند...

حمیریان نام سلسله‌ای است در پیش از اسلام که در یمن حکمرانی داشتند و در دوره ساسانیان و به یاری انوشیروان

- چهارم - پنجم هجری در صفحه ۳۷.
- ۳۲- آیه‌نگاری کوفی ایرانی تزئینی و تقنی - با اعراب و نقطه - سده چهارم و پنجم هجری در صفحه ۳۸ و ۳۹.
- ۳۳- آیه‌نگاری کوفی رازی - (ایرانی) - سوره‌های مبارکه فاتحه‌الکتاب و توحید - سده‌های پنجم - ششم هجری از قرآنی در کتابخانه آستان قدس رضوی صفحه‌های ۴۰ و ۴۱.
- ۳۴- آیه‌نگاری مقایسه‌ای کوفی‌های عربی و پیراموز ایرانی و پیراموز پیوسته - در صفحه ۴۲.
- ۳۵- آیه‌نگاری کوفی اندلسی - رسم‌الخط سده‌های ششم و هفتم هجری - غرناطه - در صفحه‌های ۴۳ و ۴۴.
- ۳۶- آیه‌نگاری کوفی تزئینی موشح - سده هفتم هجری - (کوفی ایرانی) در صفحه ۴۵.
- ۳۷- آیه‌نگاری کوفی ایرانی محراب خانقاه نطنز - سده هشتم هجری در صفحه ۴۶.
- ۳۸- کوفی خراسانی عهد تیموریان - هرات، سده نهم هجری - در صفحه ۴۷.
- ۳۹- کوفی خراسانی عهد تیموریان در مشهد - سده نهم هجری - در صفحه ۴۸.
- ۴۰- ترکیب کوفی ایرانی بر اساس کتیبه‌های سده ۴ و ۵ هجری در صفحه ۳۹.
- ۴۱- انواع کوفیهای مشکول به هیأت و اشکال گنبد و گلدسته. ص ۵۰ - ۵۵.
- ۴۲- انواع کوفیهای گرهدار و مورق و موشح در ص ۵۱ - ۵۲ - ۵۳.
- ۴۳- آیه‌نگاری کوفی به هیأت و اشکال گنبد و گلدسته (طراحی حروف سنتی) - صفحات ۵۵ و ۵۰.
- ۴۴- کوفی مصری محرر - صفحه ۶۱
- ۴۵- کوفی شیوه عثمانی - صفحه ۵۷.
- ۴۶- کوفی‌هایی که از الواح سنگی مقابر استخراج شده‌اند در صفحه‌های ۵۴ - ۵۶.
- ۴۷- کوفی تزئینی ساده در هیئت شمشه مندور (درون ظرف) - بدون اعراب و نقطه - صفحه ۶۲
- ۴۸- آیه‌نگاری کوفی یا دو نوع اعراب و نقطه‌گذاری - سده سوم و چهارم - صفحه ۶۴